

ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Յովհաննէս Թումանեան՝ «Բանաստեղծութիւններ». Թիֆլիս, 1903 թ.,
302 էրես, գինն է 3 ռ.

Նրգերի, լեզենդաների և պոէմաների մի ժողովածու է այս, որ պ. Թումանեան լոյս է ընծայել մի բաւական հաստ հատորի մէջ: Ընթերցողն այստեղ գտնում է երիտասարդ բանաստեղծի ոգևորութեան, տխուր թէ՛ ուրախ ներշնչումների, խոհերի, յաճախ վշտի, երբեմն ցնծութեան արտայայտութիւնները մի շարք տարիների ընթացքում: Այսպիսով հասարակութեան, գրական քննադատութեան առաջ դրուած է մի գեղարուեստական ամբողջացրած գործ, որի այս կամ այն գնահատութիւնը, միշտ զգուշաւոր ու լրջմիտ, պիտի կարողանայ ներկայացնել բանաստեղծի տաղանդը, նրա հոգեկան ստեղծագործող կարողութիւնները իրանց իսկական չափով ու գոյնով:

Ճշմարիտ բանաստեղծի հոգին կոչուած է լինել բարոյական ողջակէզ գաղափարական սեղանի վրայ, ուր ինքն է՝ զոհողը և զոհը միաժամանակ: Նրա երգը թէև իր հոգու սեփական գալարումները, նրա ցաւոտ մրմունջները կամ բուռն զեղումն է, բայց նա պէտք է միևնոյն ժամանակ կարողանայ իր ելևէջների, իր թրթիռների կրել անթիւ ուրիշ հոգիներ, տանջուած՝ թէ՛ ուրախ բայց, խօսելու, ուժգնապէս արտայայտուելու անկարող, համարեա համր: Բանաստեղծը պիտի մեզ ասի այն, ինչ մենք մութ կերպով զգում ենք, բայց ասել չենք կարող: Մարդկային լեզուն անկատար, թերի միջնորդ է հոգեկան և արտաքին աշխարհի մէջ, ահա թէ ինչո՞ւ մենք հաճութով նայում ենք բանաստեղծի շրթունքներին, որի «ասելու» և «զգալու» կարողութիւնները մեզանից գերազանց են: Թող նրա

հրգը վարակի մեզ, խօսի մեր սրտին ուժգնապէս, մենք լաց
կը լինենք, կամ կը խնդանք նրա հետ, հակառակ դէպքում՝
մենք անցնում ենք նրա սազից լուռութեամբ:

Տեսնենք այժմ, թէ ի՞նչ է ասում մեզ պ. Թումանեան և
մինչև ի՞նչ աստիճան վարակիչ են նրա հոգու գեղունքները:

Սկսենք «Երգերից»:

Բանաստեղծական տարրեր ժանրերի մէջ երգը, հակիրճ
ոտանաւորը իր ուրոյն պայմաններն ու տեղն ունի: Նա գե-
րազանցապէս անհատական է. բանաստեղծի հոգեկան յոյգերի,
յանկարծական բռնկումների՝ մերթ ծիծաղկոտ, յաճախ վշտոտ
և միշտ խորունկ արտայայտութիւնն է: Երգը զգացմունքների
աշխարհում այն փախչող գեղեցիկ վայրկանն է, որ բանա-
ստեղծը, և միայն բանաստեղծը կարողանում է բռնել և ար-
ձանագցնել ժամանակի ու տարածութեան մէջ:

Մեր գունատ իրականութեան մէջ, ուր հասարակական
մոտիւնները յայտնի պայմանների շնորհիւ հնչում են անհատա-
կան յոյգերը, ուր միջավայրը Մոլոխ դարձած՝ լափում է այն
ամենը, ինչ անմիջապէս ընդհանրութեան համար չէ, դժուար
է սպասել անհատական ցաւի խորունկ՝ երգ: Ինքը՝ բանաստեղծը
խորապէս զգում է այդ կացութիւնը և վհատ ու ընկճուած
զանգատւում իր նախորդներին.

«Նւ մենք խորտակուած՝ մեր կեանքի ծէզից,

Անյոյս ու դալուկ, ծակատներս ցած,

Ընկնում է քնար մեր մատաղ ձեռքից,

Ընկնում են սրտից եւ՝ երգ, եւ՝ Աստուած»:

Հոգեկան այսպիսի վիճակը, երբ քնարն է ձեռքից ընկ-
նում, անհատական բուռն երգերի համար չէ: Նւ պ. Թումա-
նեան, ինչպէս շատերը հայ բանաստեղծներից, այդ մասում թոյլ
է, նա կարծես վախժանելով, անհամարձակ է երգում իր սեփա-
կան սէրն ու վիշտը: Ահա.

«Մի որոնիր՝ մի ժամանակ

Արհամարհածդ՝ այս կրծքի տակ.

Հառաչանքով դուրս թռաւ նա,

Ու դատարկ է տեղը հիմա...»

Կամ այս.

«Ուրախ գիշեր, տրտում գիշեր

Վիշտս ու ես ենք արթուն մենակ

Նւ ուզում ենք մի լաւ յիշել,

Թէ ո՞րտեղից իրար զտանք»:

Այստեղ կայ մի փոքրիկ վիշտ, անորոշ ու տարտամ, որ հա-
զիւ թէ կարողանայ աչք թացացնել: Մուրթ, մուսլ գիշերին

սովորական հոգին անգամ, որ ստեղծագործող կարողութիւնից զուրկ է, երբեմն համակոււմ է մի փոքրիկ, անհասկանալի թախիծով: Այսքանը չափազանց քիչ է, որպէսզի կարողանայ մի վարակիչ, յուզիչ զգացմունք դառնալ ընթերցողի համար:

Ահա նրա վերջին երգը՝ «Պանդուխտ եմ քոյրիկ», գրուած 1902 թւին: Բանաստեղծը պանդուխտ է աշխարհում, մենակ է իր վշտի հետ: Բայց այդ վիշտը դարձեալ տարտամ է, նա ոչ մի Ալֆրէդ-դը Միւսէի «Գիշերների» լացն է, և ոչ մի Դուրեանի ըմբոստ բողոքը ճակատագրի դէմ: Տողերը տխուր են, գրքողը տխուր է, բայց վարակիչ է: Մեր կարծիքով այս ոտանաւորը նոյնիսկ անհարթ է գրած, համեմատութիւններն ու պատկերներն էլ գեղեցիկ չեն:

«Բայց դնում եմ ես՝ հալածւած նորից,

Ամեն վայելքից ու բախտից հեռու,

Նոյնիսկ հայրենի հողից ու ջրից

Ինչպէս եղջերու:»

Հետեւեալ տունը բնաւ գեղեցիկ չէ. մարդ կարծում է, թէ որեւէ առակ է կարդում և ոչ լիրիկական մի գեղումն:

«Ո՛վ դու միամիտ: Բայց, երկինք վկայ,

Չեմ եղել երբէք ես այդքան ստոր,

Որ կարենայի այս դաժան բանտում

Լինել բախտաւոր:»

Շատ աւելի յաջողուած կարելի է համարել «Ժմ երգը» որպէս անհատական յոյզի բուռն արտայայտութիւն: Բնութիւնից վերցրած պատկերն էլ աւելի ուժգնութիւն և փայլ է տալիս այդ երգին:

«Ես երգեցի սարի վրայ,

Ու չորացան խոտ ու վարդ,

Անապատ է այնտեղ հիմայ,

Սե՛ւ, ամայի անապատ:

Հառաչանքից այրուած սարում

Էլ ծաղիկ չի դալարումս:

Իբրեւ սիրային մոտիւ համարեա յաջողած կարելի է համարել «Ժմ սէրը»:

Ես սիրել եմ վարդը տըժգոյն

Սիրուց տանջուած այտերի,

Մեղամաղձոտ խաղաղութիւն

Ձոյգ սեւորակ աչերի:

Մնացած երգերի մէջ կան աւելի կամ պակաս յաջողուած կտորներ, բայց իբրեւ ամբողջութիւն թոյլ են: Պ. Թումանեան թէեւ անպայման տաղանդաւոր, բայց անհատական վշտի, սե-

փական հոգու ցաւերի այն երգիչներէց չէ, որոնք հեկեկում են միայնութեան ու խաւարի մէջ ինչպէս լուսթեան ոգիներ և սասանեցնում են մեզ իրանց լացող թախիծով: Նա մի ըմբոստ չէ, որ իր տաղանդի բոլոր զօրութեամբ ու փայլով ծառանում է հասարակական ընթացիկ բարոյականութեան և անհատական կամքերը, տենչերը, յոյսերը, ամբողջ կեանքը փշոռող անօգուտ կաշկանդումների դէմ: Մենք մատնանիշ արինք դրա պատճառներից խոշորի, միջավայրի վրայ, կ'աւելացնենք նաև, որ պ. Թումանեանին պակասում է փրկիսոփայական լայն զարգացումն և անշուշտ տեսլականներս:

*
*
*

Ծայրէիծայր կարդալով պ. Թումանեանի «Երգերը»՝ դժուար չէ նկատել, որ բանաստեղծը դեռ չի գտել իր իսկական մոտիվները, նրա հոգում քնած այլ հնչիւններ կան աւելի ուժգին, աւելի հարազատ ու գեղեցիկ: Իր «Երգերի» մէջ նա թափառում է ինչպէս մի ճամբորդ, որ մթին, կուսական անտառ մտնելու համար ստիպուած է անցնել թփերի միջով, կամ լեռնային վեհ բարձունքները թևակոխելու համար բարձրանում ու իջնում է ցածրիկ բլուրներով: Հայրենի իրականութիւնն է, ուր նա կը մտնի վերջիվերջոյ բանաստեղծական մտորումներից յետոյ և այնտեղից կը բերի մեզ այնքան ծանօթ ու գրաւիչ պատկերներ:

Ահա այդ պատկերներից մէկը, միայն մէկ հատիկն է ընկել նրա «Երգերի» մէջ և արդէն ապացուցանում է, թէ ինչի է ընդունակ բանաստեղծը, և որոնք են նրա հոգուն ընտանի, նրա ապրած, սիրած, փայփայած յոյզերը: Այդ մի հատիկ երգը նուիրուած է հայրենի իրականութեան այն հնադարեան խղճուկ գործիքին—գութանին, որի յետևից այնքան գեղջուկ սերունդներ քայլել են տնջալով ու երգելով, որի հետ կապուած է եղել մի ամբողջ ժողովրդի ճակատագիրը, և որը հանդիսանում է որպէս խորհրդանշան միշտ աշխատող, բայց և միշտ դժբախտ մի ցեղի:

«Արթ, դուժան, վարթ, դուժան,
Օրն եկիլ է՝ ճաշ դառել,
Առը ջճու տուր, խոփիդ դուրբան,
Օրհնեալ Աստուած, հօրօւէլ:

Քաշիր եզը, ուսիդ մատաղ,
Քաշիր-քաշենք, վար անենք,
Ճիպտին արա, քրշիր, հոտանդ,

Մեր սեւ օրին ճար անենք:
Պարտքատէրը զանգատ զնաց,
Քեօխէն կըգայ, կըծծծի,
Տէրտէրն օրհնեց, անվարձ մնաց,
Կը բարկանայ, կ'անիծի»:

Սա արդէն անհատական վիշտը չէ, սեփական սրտի ցաւը չէ, այստեղ ժողովուրդն է տնքում, աշխատում, երգում ու դարձեալ տնքում, որովհետեւ «մէկը կը ծծծի, միւսը կ'անիծի»: Դարերն են խօսում այս մի քանի տողերի մէջ, անէծքի ու ծծծի տակ կուացած հնազանդ ճակատի կնճիռների պատկերն է այս, որի մուայլ պոէզիան բռնում ու խեղդում է բոլոր նրանց, որոնք ծնուել են ու ապրել հայրենի իրականութեան մէջ, որոնք գիտեն՝ թէ ինչ ասել է գիւղում ծեծ ու անէծք: Եւ այդ երգը նոյնքան մեղմ է, որքան ինքը՝ միշտ անիծուած ու ծեծուած այդ ժողովուրդը, որ քայլում է, քայլում իր գութանի յետեից և միշտ էլ դժբախտ է: Պ. Թումանեան հայ բանաստեղծ է, հայ ժողովրդական բանաստեղծ այդ բառի լայն իմաստով: Առանց նրա կենսագրութեանը մօտիկից՝ ծանօթ լինելու՝ և միայն թերթելով նրա այս հատորը՝ կարելի է պնդել, որ նա ծնուած է գիւղում, լեռնոտ, անտառապատ մի երկրում, ուր ջրերը շառաչում են, ուր գիշերներն այնքան ահաւոր են, որ այնտեղ ապրող մութ մարդկանց երազներն ու խոհերը բոլորը խօսական են, բոլորը յիշեցնում են նախնական ժամանակները, երբ մարդը դողում էր բնութեան ոյժերի հանդէպ: Այս են վրկայում նրա գրքի մնացած երկու մասերը—լեզենդաները և պոէմաները: Թումանեան բանաստեղծին պէտք է վնդրել հէնց իրանց գիւղում,

«... որ հսլարտ,
Լեռների մէջ միզապատ,
Խոր ձորերի քարափին՝
Ձեռքը տւած ցականին՝
Միտք է անում տխրադէմ»:

Գիւղերը, մութ ու մուայլ գիւղերը միշտ ամիտք են անում տխրադէմ, բայց լուռ են: Պ. Թումանեանի շնորհիւ նրա հայրենի գիւղը լեզու է առնում ու խօսում: Եւ նա պատմում է հազարովի անօրինակ բաներ, ուրախ ու տխուր, սիրուն ու ահաւոր, և բոլորն էլ ինքը՝ այն խաւար գիւղն է ստեղծել, նա է յերկրել կամ ահից ու սարսափից, կամ բնութեան, խաւարի վրայ իր ձևով լուսոյ մի շող ձգելու տենչից, կամ ցաւից, կամ հոմերական ծիծաղի, անզուսպ, սանձարձակ ծիծաղի պահանջից: Այստեղ կենդանիները լեզու են առնում ու խօսում, աշխարհի

իրերը բացատրում: Խաւարը փսփսում է, անտառը մոնչում, ձորերը տնջում են, քաջքերը հաշում. լուռ ոչինչ չը կայ գիւղում, ամեն ինչ ձայն ու լեզու ունի, ամեն ինչ տիեզրական բանականութեան մի մասն է: Եւ պ. Թումանեան, որի մանկութիւնն այդ բոլոր սարսափների հետ է ձուլուած, վարպետօրէն, գողտրիկ ձևով այժմ յետ է քաշում հին խաւարը ծածկող քողը, վերարտադրում է լացող կամ ծիծաղկոտ հայ գիւղը:

Ահա այն սիրուն լեզենդաները, որոնք հայ գիւղն է ըստեղծել, այն ահագին մորթէ փափախի տակ կախուած, կնճռոտ ճակատները. նրանք պատմում են, թէ շունն ու կատուն ինչի են թշնամի: Բանն այն է, որ

«Ժամանակով կատուն ճոն էր,
Շունն էլ գլխին գրակ չունէր.
Միայն գիտեմ ոչ, որդիանց որդի
ձանկել էր մի գառան մորթի.
Նկաւ մի օր, ձմռանամտին,
Կատի կուշտը տարաւ մորթին:

Կատուն յանձն առաւ գտակ կարել, բայց կտոր ընկաւ ու փախաւ: Եւ

«Էն օրուանից մինչեւ օրս էլ
Շունն էս բանը չի մոռացել.
Մըտրում հլա դեռ պահում ա,
Որտեղ կատին պատահում ա,
Վեր ա թռչում, վրայ վազում,
Իրեն մորթին ետ ա ուզում:

Եւ այս փոքրիկ լեզենդայի մէջ ռոքան պարզութիւն, ժողովրդական ոգու, հասարական յարաբերութիւնների, գիւղի հոգեբանութեան ինչ ճիշտ ըմբռնումն: «Շունն ու Կատուն» մեր ժողովրդական գրականութեան մէջ մի գոհար է: Նոյնքան յաջող չէ «Ախթամարը». աւելի լաւ են «Անբախտ վաճառականները» և «Անիծւած հարսը»: Անյաջող է նոյնպէս «Էլուսաւորչի կանթեղը». իսկ «Փարւանան» թէև գեղեցիկ է, բայց անշուշտ էլ աւելի գեղեցիկ կարող էր լինել շնորհիւ յաջող նիւթին, որի մշակութիւնը թւում է անկատար:

Լեզենդաների վրայ շատ չենք ծանրանում, որովհետեւ աւելի ասելիք ունինք պ. Թումանեանի պոէմաների մասին: Այստեղ էլ նիւթը գիւղն է, նրա սէրը, նրա տօնական ցնծութիւնը, խինդն ու լացը, ծիծաղն ու հառաչանքը, կատաղի զայրոյթն ու կոյր հնազանդութիւնը, ճակատագիրը, ցաւը: Եթէ պ. Թումանեան ուրիշ ոչինչ գրած չլինէր բացի իր պոէմաները, նա դարձեալ իրաւունք կ'ունենար հայ աչքի ընկնող բա-

նաստեղծները կողքին պատուաւոր տեղ բռնել: Ճշմարիտ է, այդ պոէմաները շատ չեն, նրանք հատորներ չեն կազմում, բայց բանաստեղծական երկի գնահատութեան մէջ քանակութիւնը ոչ մի արժէք չունի. շատ անգամ մի հատիկ գեղեցիկ գործը բաւական է մի լաւ անուն ստեղծելու համար: Եւ այդպիսի գործ մենք համարում ենք պ. Թումանեանի պոէմաներից «Անուշը» և «Մասունցի Դաւիթը», որոնց վրայ մի փոքր երկար կանգ առնելը անօգուտ չի լինի:

*
*
*

«Անուշը» մեր քնարերգական բանաստեղծութեան մէջ մի առանձին և ինքնուրոյն տեղ է գրաւում: Երկար տարիների ընթացքում գլխաւորապէս ուսական և եւրոպական բանաստեղծների հետևողութեամբ մեզանում գրւում էին ոտանաւորներ աւելի կամ պակաս յաջող, բայց և ոչ մէկը, համարեա ոչ մէկը չփորձեց կամ չհամարձակուեց այն մուկ աշխարհից խօսել, որի անունն է հայ դիւղ, այն լեռների թիկունքից, ուր դարաւոր կեանքը ստեղծել է տիպեր, հարուստ, բազմաբովանդակ ու հետաքրքիր Մեր հայրենի դիւթիչ բնութիւնը իր դարմանալի խենթութիւններով, իր գեղեցկութիւններով, իր ծոցում ջերմացրած առասպելներով հատուկորէ նկարագրութիւնների, պատմութեանների մէջ հանդէս եկաւ, բայց երբեք նա չը ձուլուեց հայի բնոյթի, նրա հոգեկան առանձնայատկութիւնների, նրա էութեան հետ: Մեր հայրենի ծաղկազարդ ձորերից մի «համով-հոտով» բան չբերուեց, մի բուրաւից փունջ չկազմուեց: Պ. Թումանեանին էր վիճակուած այդ պակասը լրացնելու երջանիկ յաջողութիւնը. նա գիւղից, լեռներից, ձորերից, անտառներից եկաւ և իր հետ բերեց «Անուշը»: Մի ամբողջ աշխարհ է այդ պոէման, գեղեցիկ, հմայիչ աշխարհ, ուր մարդ լսում է հովերի շշուշը, ծառերի շառաչը, ջրերի կարկաչը, զգում է ծաղիկների բոյրը, գիւղի հոտը: Դա մի հրաշագեղ պատկեր է, կենդանի, շարժուն, որի վրայից անցնում են իրար յետևից շարան-շարան՝ հովիւն իր ոչխարներով, եայլաղ գնացող խմբերն իրանց վրաններով, գիւղական հարսանիքներն իրանց մրցութիւններով, շատ անգամ արիւնոտ վախճանով, գեղջուկ սէլն ու ատելութիւնը հաւասարապէս անգուսպ ու վայրենի, և՛ գիւղական ցնծութիւնը, խինդն ու ծիծաղը, և՛ գիւղական հսկայ սուգը: Եւ այս բոլորի մէջ զգում ես վայրենի բնութեան տաբերային շունչը, զգում ես, որ մարդը խօսում է, լալիս, ծիծաղում միշտ ծառի, ծաղկի, խոտի, ժայռի, սարի, ձորի լեզուով:

զդում ես, որ մարդ ու բնութիւն այստեղ մի են, մի հոգի ունին, մի հեք, մի քրքիշ, մի սէր, մի ասելութիւն: Պոէմայի նիւթը պարզ է, ինչպէս գիւղն ու իր բնութիւնը.—Անուշն ու հովիւ Սարօն սիրում են իրար փոխադարձաբար, բայց Անուշի եղբայրը վրէժ ունի իր քրոջ սիրածից և սպանում է Սարօն: Դիւղը հեշտ է սպանում, ձեռքն այնտեղ գլխից աւելի սրտին է հնազանդ. բայց պ. Թումանեան կարողացել է այդ բոլոր սովորական սպանութիւններից ընտրել ամենատրագիկականը, քրոջ սիրածն սպանուած եղբօր ձեռքով: Եւ այս կմախքի վրայ նա կազմել է կենդանի գիւղը, խաւար ու գեղեցիկ, ինչպէս աստղազարդ գիշերը: Նայեցէք, թէ Համբարձման գիշերը փերիներն ինչպէս են երգում Անուշի դժբախտ սէրը.

«Օխտն աղբիւրից ջուր է առել
 Կոյս սափորով, լուռ ու մունջ,
 Օխտը ծաղկից ծաղիկ քաղել,
 Կապել սիրոյ ծաղկեփունջ.
 Ջուրն ու ծաղիկ աստղունք դրել,
 Խնդիրք արել աստղերին,
 Փափագ սրտով խնդիրք արել՝
 Բարի ժպտան իր սէրին...
 Ափսո՛ւ Անուշ, սարի ծաղիկ,
 Ափսո՛ւ իգիթ քու եարին,
 Ափսո՛ւ բոյիդ թելիկ-մելիկ
 Ափսո՛ւ էդ ծով աչերին...»

Երկար չէ այս, ընդամենը երեք տուն և յիշման հարուստ պատկերներով. ահա փերիները, որոնք բազմած են լուսնի գունոտ շողերի վրայ, նրանց մրմունջը, որ լսւում է ծառերի միջից, և՛ «օխտն աղբիւրը», որոնցից հայ կոյսը իր սիրոյ երջանկութեան համար ստիպուած է ջուր գողանալ գիշերով, և՛ աստղերը, որոնք վերևից հսկում են նուիրական գործի վրայ, այս բոլորը, բոլորը հայ գիւղի հմայքն են կազմում, այս բոլորը, բոլորը պ. Թումանեանի գրչի տակ լեզու են առնում ու խօսում գիւթական լեզուով: Հայրենի բնութիւնը քաշում է նրան, և բանաստեղծի երևակայութիւնը թռչում է

«Դէպ այն սարերը, որ վէս, վիթխարի,
 Հարթած շարքերով բռնած շուրջպարի,
 Հսկայ շուրջպարի բռնած երկնքում,
 Հրճւում են ասես այն մեծ հարսանքում
 Պերճ Արագածի նազելի դստեր,
 Որ Դեւ-Ալ, Դեւ-Բէթ եւ այլ հսկաներ,

Խօլ-խօլ հսկաներ հընոց աշխարհի,
Փախցրին բերին անառիկ Լօռի:

Լեռներն տեւքը նրա հոգում յարուցանում է հին օրերի
վերյուշեր, մանկութիւնից մնացած գողտրիկ երազներ.

«Եւ մու՞թ այրերից մամուռ ժայռերի,
Թաւուտ ծըմակի լռին խորքերից
Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
Արծազանգն ահա լսում եմ նորից»:

Երջանիկ բառն արտասանուեց՝ արձագանգ... մանուկ օ-
րերի արձագանգներ, որոնց այնպէս իստակ, այնպէս հնչուն են
լեռներում ու ձորերում, որոնք խլում է բանաստեղծը՝ մեր ա-
կանջներում հնչեցնելու համար: Ահա դարձեալ մի քանի հըն-
չիւններ այդ արձագանգներից, որոնք պատկերացնում են հայի
լեռնային կեանքը.

«Թնդում է զըւարթ աղմուկը բինի,
Բարձրանում է ծուխն իմ ծանօթ ուրթից,
Ու բոլորն ահա նորից կենդանի
Ելնում են աշխոյժ վաղորդեան մուժից,
Ու թարմ, ցօղապատ լեռների լանջում...
Սո՛ւս... ականջ արա,—հովիւն է կանչում»...

Եւ այդ հովիւը սիրահար երիտասարդն է, նա սրինգ-
ունի և երգում է սիրակէզ սրտի զեղմունքը, որ քաղցրիկ ար-
ձագանգներով բուրաշառ ձորի վրայով անցնում է հակառակ
կողմը և մրմնջում է այն վրանի տակ, ուր գեղեցկուհի Անուշն
է: Աղջիկը հասկանում է այդ ձայնը, նա սրտի թրթիռով դուրս
է գալիս վրանի առաջ, բայց մայրը կայ, ամօթի, համեստու-
թեան, օջաղի պատւի վրայ հսկող մայրը.

«—Հերիք է, Անուշ, ներս արի դագէն,
Քանի դուրս թռչես նայես դէս ու դէն:

Սէրը խորամանկ է, նա հազար հնար ունի, հազար աչք-
նայեն, հազարն էլ կը խաբի:

«—Մտիկ տուր, նանի, էն սարի լանջին,
Ինչքա՞ն աւուկ է տալիս կանանչին.
Նանի, թող զնամ, քաղեմ ու հիւսեմ,
Էն սարի լանջին «ջան, զիւրում» ասեմ:

Մայրը համաձայն չէ, այնտեղ ջահիլ հովիւներ կան,
պարկեշտ աղջիկը վրանում պիտի մնայ:

«Ա՛խ, սիրտս, նանի, չըզիտեմ ընչի
Մին լաց է լինում սեւազնած, տխուր,
Մին թեւ է առնում, ուզում է թռչի,
Չըզիտեմ թէ ուր, չըզիտեմ թէ ուր...»

Նանի ջան, նանի, ես ինչպէս անեմ,
Ի՞նչ անի անքուն, անհանգիստ բալէղ...
Նանի ջան, նանի, կուժը թող առնեմ,
Աղբիւրը գնամ աղջիկների հետ...»

Կուժ ու աղբիւր... որքան դժբախտ կը լինէին գիւղացի աղջիկները, եթէ կուժ ու աղբիւր գոյութիւն չունէնային աշխարհում: Աչք ու յոնք կայ աղբրի ափին սիրած երիտասարդի հետ խօսելու համար, և յետոյ՝ ջուրը, կարկաչին ջուրը խօսուն է. լաւ է նրան յանձնել իր երազները, վիշտը, նրա հետ բաժանել իր ցան ու խնդութիւնը: Ահա թէ ինչու կուժն առած ջրի գնալ գիւղացի աղջկայ համար միշտ մի քաղցր, մի հաճելի զբօսանք է: Եւ այդ գրաւիչ զբօսանքը, նրա հետ կապուած սիրային խորհուրդը բանաստեղծը ըմբռնել է խորապէս և արտայայտել է գողտրիկ տողերում.

«Վրժերն առած՝ թրուռալով՝
Ջուրն են իջնում աղջիկներ,
Խընդում՝ իրար ուսի տալով,
Երգը զընգում սարն ի վեր:
—Ամաի տակից ջուր է գալի,
Դօշ է տալի, փրփրում,
Էն ձև՝ ետն է նստած լալի
Հօնգուր-հօնգուր էն սարում:
Ա՛յ պաղ ջրեր, զուլալ ջրեր,
Որ գալիս էք սարերից,
Գալիս՝ անցնում հանդ ու չօլեր,
Նարս էլ խմց եղ ջրից»:

Աղբիւրը հեռու չէ, մօտիկ ձորումն է, բայց ուշանալու հազար պատճառ կայ: Անուշը ուշանում է, նա ձորի խորքում, ծառերի հովանու տակ համբուրւում է իր Սարօի հետ այն ժամանակ, երբ արդէն՝

«Ամպերն են եկել, սարերը պատել,
Ձորերը լցել, իրար փաթաթել:

Աղջիկն անհանգիստ է, մօր ձայնը հասնում է նրա ականջին, նա աղաչում է Սարօին, որ թողնի իրան տուն դառնալ շուտով, գանգատում է, որ նա շուտով չեկաւ, իրան սպասել տուեց, որ այնպէս չի սիրում, ինչպէս ինքը: Բանաստեղծը սիրատանջ աղջկայ այդ տրտունջները պատկերացրել է մի գողտրիկ լեզենդայի մէջ, որ որքան պարզ է, նոյնքան խորհրդաւոր.

«Ասում են՝ ուռին
Աղջիկ էր ինձ պէս,

Մընում էր եարին,
Ու չեկաւ նա տես.
Խեղճը դողալով՝
Անյոյս կռացաւ,
Դարդից չորացաւ,
Ուռնի դարձաւ.
Ջրերի վրայ,
Գլուխը կախած
Դեռ դողում է նա
Ու լալիս կամաց
Ու ամբողջ տարին
Մի միտք է անում,
Թէ եարը եարին
Ո՞նց է մոռանում:

Միրահար երիտասարդի պատասխանը իբրև բնութեան
մարդու հոգու պատկեր, իբրև հովւի սիրոյ գեղմունք՝ հիանա-
լի է. այդ կտորը յիշեցնում է «Վէրք Հայաստանի»-ից՝ Աղասիի
երգերը.

—Ախ Անուշ, Անուշ, էդ ինչ ես ասում.

Բաս դու չես լսում.

Էն՝ որ լանջերին խաղեր եմ ասում,

Ո՛ւմ հետ եմ խօսում.

Էն որ գիշերով շրճու եմ փչում,

Էն ձւմ եմ կանչում.

Էն, որ մոլորած նստած եմ մնում,

Ո՛ւմ հետ եմ լինում.

Էն որ հառաչում ու ախ եմ քաշում,

Էն ձւմ եմ յիշում...

Հովւի սէրը... բանաստեղծը կարող էր նրա շրթունքնե-
րում դնել այլ բառեր, որոնք խօսէին սրտից, անքուն՝ գիշեր-
ներից, լուռ տանջանքներից, մինչև անգամ արցունքից, բայց
այս բոլորի փոխարէն խաղ, շնու, մոլորուած վիճակ, և բոլորը
լեռնալանջերին, գիշերով, երբ համատարած լուրթեան մէջ հոգին
կարողանում է փարել միայն մի հատիկէակի, մի հատիկ պատ-
կերի: Եւ այդ պատկերը մի գեղեցիկ աղջիկ է, նրա սիրահա-
րը մի հովիւ, որ սարից սար, ձորից ձոր, աղբրից աղբիւր է
թափառում ու ամեն տեղ իր շնուն ճօնգուր-հօնգուր լալիս է
ծաղիկներին, խոտերին, ժայռերին, պատում իր ցաւը, իր մե-
նակութիւնը, իր այրող կարօտը: Աղջիկը ձորի մի կողմումն է,
հովիւը հակառակ, պտոյտ-պտոյտ են անում սիրահարայծեամ-
աների պէս և տրորուած ծաղիկների հետքով իրար փնդրում:

Ի՞նչքան լաւ է այդ բոլորը, ի՞նչպէս ընական, Բանաստեղծի տողերում այդ բոլորը պատկերներով գալիս են անցնում, և ընթերցանութիւնից յետոյ գիւղից ու ընտելանից մի բան է մնում, մի կենդանի առողջ շունչ, որ փչում է մարդու վրայ որպէս զովացուցիչ գեփիւտ։ «Անուշի» մնացած երգերը գրուած են նոյն բանաստեղծական աւիւնով, ընտելեան և մարդու, նրա բարոյական աշխարհի, նրա հոգեկան առանձնայատկութիւնների խելացի ըմբռնումով։ Ահա գիւղական հարսանիքը, ուր այնքան ջանքերի բախտեր են որոշուած, ուր կինը գեղեցիկ, և տղամարդը հուժկու, կտրիճ պիտի հանդիսանայ։ Պարերի հետ միաժամանակ մրցութիւններ են կատարուած։ Մրցողներն են Անուշի եղբայրը Մօսին և սիրահարը Մարօն։ Լեռներէից իջած երկու հովիւներ, անհեթեթ ու հուժկու, երկուսն էլ Վիգիթ։ մեղք է, որ նրանցից մէկնումէկի մէջքը գետնովը դիպչի։

«Աղաթ կայ սակայն էն մութ ձորերում,

Ու միշտ հնազանդ հընոց պղծին՝

Ամբոխի առջեւ իգիթն իր օրում

Գետին չի զարկիլ ընկեր իգիթին»։

Բայց Մարօի աչքը դիպաւ Անուշին, իրան կորցրեց և իր հակառակորդին գետնովը տուեց։ Ողջ գիւղը թնդաց, Մօսին յաղթուած է, և նամարդ ձևով։ Ահա արեան թշնամութեան աղբիւրը։ Մօսին վրէժ ունի Մարօից։ Նա քրոջը հազար կտոր կ'անի, բայց Մարօին չի տալ. և այդ դեռ քիչ է, նա արիւն է ուզում։ Բայց Մարօն էլ տղամարդ է, սարերի տղամարդ. նա փախցնում է Անուշին։

«Ամպերը դանդաղ ուղտերի նման՝

Նոր են ջուր խմած՝ ձորից բարձրանում,

Քարոտ թիկունքից Չաթին դադ լերան

Նոր է արեւը պռունկը հանում.

Գիւղում աղմուկով իրար են անցնում

Կրտեր ծայրերին կանայք հաւաքւած,

Տըղերքը դէպի քարափն են վազում,

Հրացանների կէսերից բռնած։

Այս տողերի մէջ բանաստեղծը ձեռքի մի երկու լայն շարժումով դրել է մի հարուստ պատկեր. գիւղի հաւարն է այս. թէ ջարդ է զարկում, նախիրը քշում, թէ իր հարսմին ճանապարհներն է բռնում, թէ մի յանդուգն՝ աղջիկ է փախցնում, գիւղը ողջ ոտքի վրայ է, նա մի տուն է, բոլորը եղբայրներ են, վառնքը բոլորին է, և միշտ

«Կտեր ծայրերին կանայք հաւաքւած,

Տըղերքը դէպի քարափ են վազում»։

Անուշը յետ է բերում, և Մօսին սարերում սպանում է Մարօին: Ո՞վ է տեսել գիւղերում սուգը. ով չի տեսել, նա թո՛ղ կարգայ հետեւալը:

«Ողբացին անշունչ դիակի վրայ
Անտէր մնացած ոչխարի մասին,
Անսիրտ անէծքով յիշեցին նրա
Անծար մնացած խեղճ եարի մասին.
Եւ նրա մասին, որ ընկերները
Հանդեր գնալիս «Սարօ՛» կը կանչէն,
Որ սարից փախած սոված շները
Կըտորը պիտի ոռնան, կլանչեն:
Որ հով սարերի սովորած նանը
Էլ սար չի գնալ առանց Սարօի»...

Եւ այս ողբի ամեն մի տողը մի ամբողջ պատկեր է գիւղական կեանքի. ոչխարներ, անտէր շներ, սգաւոր մայրեր, ընկերներ, բոլորը, բոլորը միասին են սգում, հսկայ սուգը մութ ձորերի, ուր ընկած է իգիթի գիակը: Զահիլ տղամարդի մահը գիւղերում մի սովորական մահ չէ, դա մի ամբողջ աշխարհ է, որ յանկարծ փուլ է գալիս, և նրան լալու համար սգաւորները իրանց հետ ձայնի են գցում ձոր ու դաշտ, քար ու սար: Մի ջիւանի մահ ողբալու համար կարծես գիւղը երէք բաւականաչափ արցունք չունի: Իր շուրջն ամեն ինչ, շնչաւոր թէ անշունչ, աշխատում է լացացնել իր սրտառուչ ողբերով:

Աննաման է մանաւանդ վշտից ու սիրուց կիսախեղազար Անուշի սուգը.

«Ա՛խ, էն կանաչ սարի լանջին
Ո՞վ է քնած էն տղէն,
Վըրէն քաշած սեւ ետիրնջին,
Կուռը հանած էն տղէն...
Զա՛ն, իմ եարն է, ջանին մեռնիմ,
Մաղկի հոտով նա հարբել,
Սարի լանջին, հովի միջին
Մուշ-մո՛ւշ, անուշ մրափել»:

Ինչպէս մեր իսկական ժողովրդական երգերը, Անուշի այս սուգը, որի միայն մի կտորն ենք դնում այստեղ, աչքի է ընկնում իր ներդաշնակութեամբ, բառերի այնպիսի յաջող դասաւորութեամբ, որ ընթերցումն անգամ երգի տպաւորութիւն է թողնում.

«Սարի լանջին, հովի միջին,
Մուշ-մո՛ւշ, անուշ մրափել»:

Եւ այս երաժշտականութիւնը միայն մի տեղում չէ, այս պոէման ծայրէիծայր լի է այսպիսի կտորներով:

Մենք մի քանի կտորներ մէջ բերինք այդ սիրուն պոէմայից՝ ընթերցողին մի հեռաւոր գաղափար տալու համար այս հետաքրքիր գործի մասին: Բայց պէտք է կարգաւ ամբողջը, ճաշակել լեռնային կեանքի քաղցրութիւնը, զգալ զեփիւտի շունչը, ծաղիկների բուրմունքը, լաւ մելամաղձոտ շիւռն, տեսնել ամբողջ հայ լեռնային գիւղը իր ուրախութիւններով ու վշտով, իր արցունքով ու ծիծաղով՝ համոզուելու համար, թէ «Անուշը» մի գոհար է մեր գեղարուեստական գրականութեան մէջ: Նրա հերոսուհին՝ Անուշը և նրա սիրահար Սարօն իրանց սիրով ու դժբախտութեամբ կը մնան ինչպէս գիւղացի հայ աղջկայ և հայ երիտասարդի լաւ ըմբռնուած և գծագրուած տիպեր, որոնք դեռ երկմար, երկար կ'ապրեն ու կ'երգուեն մեր լեռներում ու գիւղերում:

*
*
*

«Սասունցի Դաւիթ»-ով բանաստեղծը մեզ տանում է ազգային դիւցազնական աշխարհը, ուր ամեն ինչ տարեւային է ու հսկայ, ուր գործերն ու մարդիկ խօլական են և սովորական հասկացողութեան անըմբռնելի: Եւ այդ աշխարհը որքան հեռու է մեզանից և անօրինակ, նոյնքան գրաւիչ է և աղբիւր անսպառ ներշնչումների: Ժողովուրդների հոգին մի շտեմարան է, ուր թագնուած են անթիւ գանձեր: Ահա նրանցից մէկը:

Դրական բարբառը, որքան և նա աղքատ լինի ու չզարգացած, մի անպայման առաւելութիւն ունի. այդ այն է, որ նա աւելի կամ պակաս հասկանալի է լինում միշտ ժողովրդի բոլոր խաւերին: Եւ այնքան ժամանակ, մինչև որ այս կամ այն գաւառաբարբառի պարունակած անգիր գրականութեան դանձերը չեն վերածուի գրական լեզուի, նրանք ընդհանրութեան սեփականութիւն դառնալ չեն կարող: Միևնոյն է, թէ նրանք գրուած լինէին մի մեռած լեզուով, մեզ համար՝ օրինակ՝ գրաբարով: Պ. Թումանեան «Սասունցի Դաւիթը» գրական լեզուի վերածելով մեր ժողովրդական ընթերցանութեան գործին ահագին ծառայութիւն է մատուցել: Շնորհիւ նրա՝ այժմ մեր միակ դիւցազնեգութիւնը կարող է հաճոյքով կարգաւ ու հասկանալ իւրաքանչիւր հայ մարդ:

«Սասունցի Դաւիթը» մեր ամբողջ պատմութիւնն է, աղէտալի ու փառաւոր, որ ժողովուրդը հիւսել է՝ իր քմահաճ, միամիտ երևակայութեամբ իրար խառնելով անուաները, դէպ-

քերը և տեղերը: Պատմութեան յաջորդական զարգացումը խախտուել է, թելերը կտրատուել, բայց էլի այդ գեղեցիկ ժխորի մէջ պահուել են ընդհանուր սկզբունքներ, անաղարտ է մնացել մանաւանդ մեր ազգային բնաւորութիւնը իր թոյլ և զօրեղ գծերով: Ասիան իր մասլ ծոցից վիժել է և մեր գլխին թափել անթիւ բարբարոսների գնդեր, և յայտնի աշխարհապահական պայմանների շնորհիւ հայը միշտ դրուել է պաշտպանողական վիճակի մէջ: Հասարակական, կոլլեկտիւ գործունէութեան բնագոյի փոխարէն նոյն պայմանների շնորհիւ զարգացել է մինչև ծայրագոյն աստիճանի անհատական էներգիան, և մեր ամբողջ պատմութիւնը դարձել է զօրեղ, կորովի, աննկուն անհատների գործունէութեան մի հանդէս: Միշտ երկիրը հեղեղուած թշնամիներով, և միշտ մեր մէկը հաղարների դէմ: Ահա Մըսրամելքի զօրքերը.

Էսպէս անհամար զօրքեր հաւաքեց,
Սկաւ Սասմայ դաշտ՝ բանակը զարկեց
Ու ծանրը նստեց Մըսրայ թագաւոր:
Էնքան ահագին բազմութիւնն էն օր
Բաթմանայ քրին եկաւ ու չորեց.
Որ եկաւ, խմեց—զետը ցամաքեց,
Սասմայ քաղաքում մնացին ծարաւ:

Այսպէս են եկել բոլորը—պարսիկն ու մոնղոլը, արաբն ու թաթարը: Եւ այս բոլորի դէմ միշտ անհատներ, հուժկու, անհեթեթ հսկաներ, որոնց աւերակ երկիրը իրար յետևից դուրս է թափել իր ծոցից և պատմութիւնը դարբնել նրանց ձեռքով: Գուցէ աշխարհի ոչ մի երկրում անհատի դերն այն աստիճան մեծ, բեղմնաւոր, վճռական չի եղել պատմութեան մէջ, որքան մեր հայրենիքում: Ի՞նչ և ապացոյց բաւական է յիշել Մամիկոնեան հերոսների ամբողջ չքնաղ շարքը և իրար յետևից կամ իրար կողքի բարձրացող և ընկնող մանր ու մեծ թագաւորութիւնները: Եւ այդ զարմանալի պատմութիւնից ժողովուրդը պահել է միայն «Մասունցի Դաւիթը»: Մեծահոգի, բաւերևութ, գթոտ մի հսկայի պատմութիւնն է այս, որի մէջ ժողովուրդը մարմնացրել է իր իդէալը, իր բոլոր սիրած, պաշտած քաջերին: Աւելի ճիշտ կը լինէր ասել՝ հայ ժողովուրդն ինքն իրան է մարմնացրել իր Դաւիթի մէջ: Եւ այդ հսկան լաւ է, չափազանց զբաւիչ. իր ահագին ոյժին նա միացրել է մի մանկական սիրտ: Բոլոր հսկաները միշտ այդպէս չեն լինում: Աքիլլէսը զարհուրելի եղաւ Տրոյադայի պատերազմում պարտուած թշնամիների հետ: Եթէ՝ ճշմարիտ՝ հայը Դաւիթի մէջ դրել է իր բնաւորութիւնը, իր լաւ և վատ կողմերը, ապա

ցաւալի է մտածել, թէ ստրկութիւնը ի՞նչ աւերած է գործեր մեր բարոյական նկարագրի մէջ:

Սակայն այս պոէմայի նիւթը չափազանց յայտնի է, որպէսզի հարկ լինի նրա վրայ ծանրանալ: Հետաքրքիրն այստեղ այն մշակութիւնն է և այն ձևը, որ բանաստեղծը տուել է նիւթին: Ըստ երևոյթին այդ աշխատանքը թւում է ոչ դժ-
ժուարներից. հարուստ, բազմաբովանդակ նիւթից մի բան միշտ կարելի է շինել: Սակայն այդ միայն ըստ երևոյթին: «Սասունցի Դաւիթ» նիւթը բանաստեղծական նոր ձևերի, նոր պատկերների մէջ պարփակելու կամ փոխելու համար բազմաթիւ այնպիսի դժուարութիւններ կան, որոնց հարթելու համար պէտք է անպատճառ բանաստեղծ և այն էլ դիւցազներգու բանաստեղծ ծնուած լինել: Զափազանցութիւն չի լինի ասել նոյնիսկ, որ իր «Անուշը» ստեղծագործելու համար բանաստեղծը աւելի դիւրութիւններ ունի, քան «Սասունցի Դաւիթը»: Եւ դա հասկանալի է, եթէ ինկատի առնենք, որ առաջին դէպքում նա միանգամայն ազատ է զգում արդէն որոշ սահմաններում դրուած և որոշ գոյն ունեցող նիւթի կապանքներից, որ նա կարող է ընթացք տալ իր երևակայութեան թռիչքին, դէմքեր և պատկերներ աւելացնել կամ նուազեցնել, ստեղծել տիպեր, ինչպէս ինքն է ցանկանում. մինչդեռ երկրորդ դէպքում նա ստիպուած է հաշի առնել ժողովրդական ստեղծագործութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, սրբութեամբ պահպանել արդէն կենդանի տիպերի բնաւորութիւնը, նրանց չափած-ձևած գործունէութեան յաջորդական դարգացումը և գեղեցիկ խոտորումների, բանաստեղծական յաւելումների մէջ պահպանել ժողովրդի տրամաբանութիւնը, նրա ոգին: Ահա այս վերջին տեսակէտից պ. Թումանեանի գործը կարելի է յաջողուած համարել: «Սասունցի Դաւիթը» նրա գրչի տակից դուրս է եկել որպէս ժողովրդական ընթերցանութեան աչքի ընկնող գործ: Բանաստեղծը կարողացել է հաւատարիմ մնալով նիւթին՝ այդ պոէման դարդարել նորանոր պատկերներով, համեմատութիւններով, ժողովրդական ասացուածներով և այն աստիճան վարպետօրէն, որ դժուար է հինը և նորը զատել իրարից, կարծես նա այդպէս էլ եղել է միշտ:

Աներկբայ է, որ պ. Թումանեան այս պոէման գրելիս աչքի առաջ է ունեցել երկու տեսակ նիւթ, մէկ՝ «Սասունցի Դաւիթ» մի քանի վարիանտները, մէկ էլ իր ծննդավայրում պատմուող ժողովրդական աւանդութիւնները: Վերջիններով նա լրացրել և ձոխացրել է առաջինը: Ահա թէ ինչու նրա պատմելու եղանակը, ոճերը, դարձուածները այնքան հասկանալի,

այնպէս ժողովրդական ոգուն պատշաճ են: Հէնց սկիզբը յիշեցընում է մեր հէքիաթներէ սկսուածքը:

«Առիւծ-Մըհերը, զարմով դիւցազուն,
Քառասուն տարի իշխում էր Սասուն.
Իշխում էր անդ, ու նրա օրով
Հաւքն էլ չէր անցնում Սասմայ սարերով:
Սասմայ սարերից շատ ու շատ հեռու
Թընդում էր նրա հոչակն ահարկու,
Խօսւում էր իր փառքն, արարքն անվեհեր.
Հաղար բերան էր—մի Առիւծ-Մըհեր»:

Եւ որպէս օրինակ, թէ պ. Թումանեան որքան հաստատրիմ է մնում նիւթին և ինչպիսի վարպետութեամբ, ժողովրդական ոգով է ճոխացնում նիւթը, այստեղ մէջ կը բերենք բնագրից մի քանի կտոր: Օգտւում ենք պ. Մ. Աբեղեանի գրի առած վարիանտից.

«Լիսուն քաղքիք զացին մօտ Զէնով-Յովան,
Ասացին.—Զէնով-Յովան.
Քեռ տղէն մեր քաղաք աւրեց,
Մենք կը վախճանք էսա զէլերաց,
Արջերաց, լպտրակներաց»:

Պ. Թումանեանի պոէմայում յիշեալ տողերը ընդունել են հետեւեալ կերպարանքը.

«Լուսին իշխաններ ելան, միասին
Գնացին, Զէնով-Սահնին ասին.
—Ամա՛ն, քեզ մատաղ, այ Օհան ախպէր,
Մեր զառն ու մեր ուլ թող մնան անտէր,
Միայն սրանից աղմտ արա մեզ.
Ո՛չ զառն է ջոկում, ո՛չ գայլն ու աղւէս.
Էս քաղքի զլխին փորձանք կըբերի
Կայլերոց կ'անի, կըտայ, կ'աւերի»:

Մի փոքրիկ համեմատութիւն այս երկու նմուշների բաւական է ապացուցանելու համար, որ բանաստեղծը խորապէս ըմբռնել է բնագրի ոգին և լաւ ծանօթ է ժողովրդական հոգեբանութեան: Ահա մի ուրիշ օրինակ.

«Դաւիթ, տիւ ընչիւ էսա մարդեր կը սպանես,
Ամեն մօր մէկ են.
Մտա մէլիք զօրով ի բերի:
Որ տիւ կտրիճ ես՝
Գնա խեռ Մտա մէլիքին կռիւ արա»:

Պ. Թումանեան ահա թէ ինչ է ստեղծել այս հինգ հաւիւրճ տողերից.

«Ի՞նչ են արել քեզ էս մարդիկ,
 Հէր ես սրանց դու կոտորում:
 Ամեն մինը մի մօր որդի.
 Ամեն մինը մի տան ճրագ.
 Որը կինն է թողել էնտեղ
 Աչքը ճամբին խեղճ ու կրակ,
 Որը մի տուն լիք մանուկներ,
 Որը ծնող աղքատ ու ծեր,
 Որը լացով՝ քողն երեսին
 Նորապսաի ջաճիլ հարսին...
 Թագաւորը զօրով-թըրով
 Հաւաքել է՝ էստեղ բերել,
 Խեղճ մարդիկ ենք պակաս օրով,
 Մենք քեզ վնաս ինչ ենք արել:
 Թագաւորն է քու թշնամին,
 Կըռիւ ունիս—իր հետ արա,
 Հէր ես քաջում Թուր-Այծակին
 Էս անճարակ խալխի վրայ»:

Այսքանի մէջ ոչինչ չկայ, որ հակասէր բնագրին, նրա պարզ, ժողովրդական ոգուն: Միևնոյն ժամանակ հիմնական դադափարը՝ մի բռնակալի յետեից քայլող ստրուկների բազմութեան լացն ու աղերսը նորանոր պատկերներով 'ճոխացել է և ժողովրդի ընթերցանութեան համար հեշտացել: Չենք բազմացնի այսպիսի օրինակների թիւը: «Մասունցի՛լ Դաւիթը» ծայրէնծայր գրուած է շնորհալի կերպով և մեր ժողովրդական ու աշակերտական գրադարանների համար մի գանձ է:

* *

Պ. Թումանեանի «Դէպի անհունը» մի գեղեցիկ և նոյնիսկ խիզախ փորձ է, և միայն այդքան: Նիւթը նոր չէ և ոչ էլ օրիգինալ: Մահի զօրութեան և մեր կեանքի վերջնական ունայնութեան դադափարը բոլոր մետաֆիզիկ փիլիսոփաների քննութիւններից դուրս՝ նաև բանաստեղծ-փիլիսոփաների լացի և անէծքի նիւթ է եղել: Ոչ խոշոր տաղանդը և այն էլ առանց փիլիսոփայական լայն զարգացման, անկարող կը լինի այդ միշտ հին և միշտ նոր նիւթի մասին օրիգինալ բան ասել: Անհունը մի Սիւլլի-Պրուդոմի բանաստեղծական խոհերով զարդարուած շատ գրաւիչ է, կարդացում է գեղարուեստական բարձր հաճոյքով, բայց պ. Թումանեան մի շարք պայմանների բացակայութեան պատճառով դէպի անեղըը սաւառնող հո-

գինների յետևից հասնել չի կարող: Նրա «Դէպի անհունը» պարունակում է շատ սիրուն, շատ բանաստեղծական կտորներ, որոնք կարգացում են հաճոյքով և կը կարգացուէին նոյնիսկ՝ անկախ ընդհանուր իդէայից և ամբողջութիւնից, որոնք երկուսն էլ՝ ի դէպ է ասել՝ թոյլ են տարուած:

*
**

Այս բոլորից յետոյ իբրև վերջնական եզրակացութիւն՝ կարծում ենք՝ կարելի է ասել, որ պ. Թումանեանին անպայման յաջողում են պոէմաները և այն՝ ժողովրդական կեանքից, ներկայ, թէ անցեալ: Կարճ, կտրուկ ոտանաւորների մէջ նրա երևակայութիւնը սղմուել չի կարողանում: Նա բնութեան որդի է, լայնարձակ դաշտերի և լեռների, խոր-խոր ձորերի օդն է շնչել, հեքը լայն է և երկար. նրան կարծես հարկաւոր է ազատ տեղ տարածուելու, բանաստեղծական քմահաճոյքով փռուելու համար: Ինքը՝ պ. Թումանեան գիտակցում է այդ, թէ՞ ոչ, այդ միևնոյն է, բայց նրա հոգում ապրում է հայ ժողովուրդը: Նա երգում է այդ ժողովուրդը, երգում հէնց նրա համար: Եւ լաւ է, շատ լաւ է, որ այդպէս է:

Ա.

Բախուրամ՝ «Նիպրոս կղզին»։ աշխարհագրական-պատմական տեսութիւն և հայ գաղթականութիւն: Նիկոսիա, տպարան Ազգ. Գրթարան-Որբանոցի, 1903, գինն է 1 շիլլինգ կամ 1 Ֆր. 25 ասնտ.:

Գեղեցկութեան և սիրոյ դիցունհի Աֆրոդիտէի ծննդավայր այդ կղզին երկար դարերի ընթացքում բազմաթիւ ազգեր իրար ձեռքից են խլել—նախապատմական հետիտներից յետոյ փինիկէցիները, ասորիները, եգիպտացիները, պարսիկներ. Մ դարում Գրիստոսից առաջ նա դառաւ յունական և չնայած յետագայ դարերի նուաճողներին—արաբ, լատին, ջենովեան, վենետիկեան, հայկական—չնայած 1571 թւականից հաստատուած օսմանեան ըռնութեան և 1878 թւականից բրիտանական պրոտեկտորատին՝ Կիպրոսը շարունակում է մնալ յունական իր ազգաբնակչութեան գերակշռող մասով: Զարմանալի չէ որ այժմ էլ նրա մէջ նշմարուում է ձգտում—միանալ Յունաստանի քաղաքական մարմին:

1901 թւականին կատարուած ժողովրդագրութեամբ այդ կղզու ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հաւասար էր 237,022 հոգու, որոնցից 182,732 յոյն, 51,309 մահմէդա-